शास्त्री द्वितीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

ध्वनि-गुणीभूत व्यङ्ग्यभेदम्

ध्वनेः लक्षणं प्रतिपाद्य ग्रन्थकारेण ध्वनिगुणीभूत व्यङ्ग्यभेदम् प्रतिपादयति यत — यत्र तु व्यङ्ग्यार्थो वाच्यार्थापेक्षया नाधिक-चमत्कारी किन्तु तुल्यचमत्कारी न्यून चमत्कारी वा तत्र तु गुणीभूत व्यङ्ग्यम्। यथा —

'ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम्।
पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया॥'

'अत्र वञ्जुल लतागृहे दत्तसङ्केता नागता' इत्यपेक्षया वाच्यार्थस्यैवाधिक चमत्कारित्वमिति गुणीभूतव्यङ्ग्यमिदम्। एवं तुल्यचमत्कारित्वेऽपि बोध्यम्।

तत्र ध्वनिः द्विविधः —
एकः लक्षणा मूलः,
अपरः अभिधा मूलः।

तत्र लक्षणा मूल ध्वनेः अविवक्षितम् = अनुपयुक्तम्, अन्यपरोऽर्थं वा वाच्यं वाच्यार्थो यत्र स अविवक्षित वाच्य इति नामान्तरम् तस्य। विवक्षितम् - अन्वययोग्यम्, अन्यपरं = व्यङ्ग्य उपसर्जनीभूतं, वाच्यं - वाच्यार्थो यत्र स विवक्षितान्यपरवाच्य इति अभिधामूल ध्वनेः नामान्तरम्।

इत्थं लक्षणा मूलध्वनेः अभिधामूल ध्वनेश्च अति सूक्ष्मम् अन्तरम्। सूक्ष्मप्रज्ञावत्त्वेन विचारयन्तु सुधीवराः।

इति

उपेन्द्र झा
16/12/20
(डॉ० प्रो० साहित्य)
[illegible]

शास्त्री तृतीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

अविमृष्ट विधेयांश भावस्य दोषत्वं प्रतिपादनम् ।

अविमृष्टः = प्राधान्येनानिर्दिष्टः, विधेयांशो यत्र सः अविमृष्टविधेयांशः । अस्यैव विधेयाविमर्श इति नामान्तरम् । अर्थात् विधेयस्य प्राधान्येनानिर्दिष्टतया गुणीभूतत्वम् अविमृष्ट विधेयांशत्वम् । अतो वाक्ये तस्य प्राधान्येन निर्देशः एवोचितः । प्राधान्यं च पदार्थानां मध्ये विधेयांशस्योपादेयत्वेन ज्ञातव्यम् । विधेयांश प्राधान्यस्य विपर्ययः (गुणीभूतत्वम्) च क्वचित् समासेन प्राधान्यविपर्ययस्तत्र पददोषः । यत्र चोद्देश्य विधेययोः पौर्वापर्य विपर्ययः तत्र वाक्य दोषः । उक्तं च —

अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत् ।
न ह्यलब्धास्पदं किञ्चित् प्रतितिष्ठति ॥

अनुवाद्यम् = उद्देश्यम् । तत्र पद दोषो यथा —
'स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठन वृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ।'
अत्र वृथात्वम् विधेयम् । तच्च समासे गुणीभावादनुवाद्यत्वं प्रतीतिकृत । अर्थात् अत्र उच्छूनत्वमुद्दिश्य वृथात्वस्य विधेयता उचिता । किन्तु तत्पुरुष समासे वृथात्वम् उच्छूनत्वे विशेषणीभूतमिति गुणीभूतं सत् विधेयतया न प्रतीयते इति दोष एव ।
यथा वा - रक्षांसि पुरः स्थातुमलं रामानुजस्य मे ।
अत्र रामस्य इति वाच्यम् । यथा वा आसमुद्रक्षितीशानाम् अत्र आसमुद्रम् इति वाच्यम् । यथा वा यत्र ते पतति सुभ्रु ! कटाक्षः षष्ठबाण इव पञ्चशरस्य । अत्र षष्ठ इवेत्युत्प्रेक्ष्यम् । यथा वा 'अमुक्ता भवता नाथ मुहूर्तमपि सा पुरा । अत्र अमुक्ता इत्यत्र नञः प्रसज्य प्रतिषेधत्वमिति विधेयत्वमेवोचितम् । अत्र सर्वत्र उदाहरणेषु विधेयस्य समासे गुणीभावात् विधेयत्वेनाऽप्रतीतिरेव दोषः ।

वाक्य गतो यथा - 'न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः' इत्यादिः अत्र अयमेव न्यक्कारः इति न्यक्कारस्य विधेयत्वं विवक्षितम् । तच्च शब्द रचना वैपरीत्येन गुणीभूतम् रचना च पदक्रमस्य विपरीतेति वाक्य दोषः ।

इति

उपेन्द्र सां
16/12/20
सहा० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महा० वि० कुलदीना
[illegible]

शास्त्री प्रथम खण्डस्य कृते (साहित्य)

काव्यस्य प्रयोजन प्रतिपादनम् ।

काव्यस्य मुख्यं प्रयोजनं चतुर्वर्गफलप्राप्तिरेव यथा चोक्तम् —

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः .... ।
.... तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत्प्रवर्तितव्यम् न रावणादिवत् । इत्यादि कृत्याकृत्य प्रवृत्ति निवृत्युपदेश द्वारेण सुप्रतीतैव । अतएव काव्यस्योपादेयतां लक्ष्यीकृत्य भामहेनोक्तम् —

धर्मार्थ काम मोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।
करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधु काव्य निषेवणम् ॥

धर्मप्राप्तिः — काव्यतो धर्म प्राप्तिर्हि च भगवन्नारायणचरणारविन्दस्तवादिना । एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति इत्यादि वेद वाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव । यथाऽऽदित्य प्रसादतो मयूरो नाम कविः पापाद् विनिर्मुक्तोऽभूत् ।

अर्थप्राप्तिः — अर्थ प्राप्तिश्च श्री हर्षादिभ्यो धावकादीनां कवीनां प्रसिद्धैवास्ति ।

कामप्राप्तिः — काम प्राप्तिस्तु - अर्थद्वारैवेति विदितमेवास्ति ।

मोक्षप्राप्तिः - मोक्ष प्राप्तिश्च काव्यजन्य धर्म फलानुसन्धानात् । उक्तं च भगवता श्रीकृष्णेन —
'युक्तः कर्म फलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्' इति
अपि च 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादि ब्रह्मज्ञान-प्रतिपादके - मोक्षोपयोगि वाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च । काव्योपादेयत्वं अग्निपुराणेऽपि उक्तम् — नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।
कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा ॥ इति
त्रिवर्ग साधनं नाट्यम् इति च ।

विष्णु पुराणेऽपि —
'काव्यालापाश्च ये केचिद् गीतकान्यखिलानि च ।
शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः' ॥ इति
एवं काव्योपादेयतायामेतानि वचनानि प्रमाणानि ।

उपेन्द्र झा 16/12/20
एसो० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महाविद्यालय [illegible]
[illegible]

Dec 16, 2020